

Anderstalige zorgleerlingen in het voortgezet onderwijs

In het individueel voorbereidend beroepsonderwijs (ivbo) is 21% van de leerlingen van allochtone afkomst, in het voortgezet speciaal onderwijs (vso) bedraagt dit percentage 17%. Ondanks deze hoge percentages – zo blijkt uit ons onderzoek naar de behoefte aan leermiddelen voor anderstalige zorgleerlingen in het vo – zijn er nauwelijks leermiddelen (in ontwikkeling) die geschikt zijn voor het onderwijs Nederlands aan anderstalige leerlingen in het ivbo en het vso.

In dit artikel gaan we in op enkele bevindingen uit ons onderzoek. We geven een korte beschrijving van de opzet ervan. Vervolgens gaan we nader in op kenmerken van anderstalige zorgleerlingen en op criteria waaraan leermiddelen voor deze doelgroep moeten voldoen. We constateren dat er in de huidige situatie bijna geen leermiddelen zijn die aan de door ons voorgestane criteria voldoen.

“Tussen wal en schip?” is de titel van ons onderzoek naar de behoefte aan leermiddelen voor anderstalige zorgleerlingen in het voortgezet onderwijs: zorgleerlingen in de eerste opvang anderstaligen (isk) en neveninstromers of onderinstromers in het vso en het ivbo (Claessens en De Maa 1996). Het onderzoek is uitgevoerd door het Pedologisch Instituut Rotterdam in opdracht van de Projectgroep NT2.

Het onderzoek bestond uit twee fasen. De eerste fase bestond uit een brede inventarisatie om de problematiek van de anderstalige zorgleerlingen in het voortgezet onderwijs in kaart te brengen en na te gaan wat er voor deze leerlingen gedaan wordt. Dit is gebeurd door middel van contacten met sleutelfiguren, literatuurstudie, oriënterende gesprekken met praktijkmensen uit verschillende scholen en inventarisatie van leermiddelen. Er is nagegaan welke leermiddelen worden gebruikt, welke leermiddelen beschikbaar en in ontwikkeling zijn en aan welke criteria leermiddelen voor deze doelgroep moeten voldoen.

Uit deze inventarisatie bleek dat er bijna geen materialen beschikbaar zijn voor zorgleerlingen, niet voor de eerste opvang en niet voor de vervolgoopvang. Scholen gebruiken combinaties van allerlei metho-

den en materialen om het onderwijs Nederlands (als tweede taal) vorm te geven. Daarnaast bleek dat er op bovenschools niveau geen activiteiten plaatsvinden voor anderstalige zorgleerlingen. Er zijn wel scholen waar iets gebeurt. Om die reden hebben we in de tweede fase van het onderzoek contact gezocht met scholen waar al wel iets gedaan wordt voor deze leerlingen. We hebben ons daarbij vooral gericht op de opvang van en het taalonderwijs aan neveninstromers.

Op 16 scholen (afdelingen voor eerste opvang andersstaligen, vso-mlk, vso-lom en ivbo) hebben we uitgebreide interviews gehouden met docenten en logopedisten. In deze interviews hebben we ons gericht op:

- Algemene gegevens over de opvang van anderstalige zorgleerlingen: organisatie, groepering, signaleren van zorgleerlingen, overgang van eerste opvang naar vso of ivbo, organisatie van het tweedetaalonderwijs;
- Het (tweede)taalonderwijs: inhoud en opzet, gebruikte leermiddelen, werkwijze ten aanzien van de verschillende deelvaardigheden;
- Woordenschat: welke woorden leren zorgleerlingen en in welke fase van het onderwijs? Er is een onderscheid gemaakt in acht categorieën woorden. Hiervoor is gebruik gemaakt van de indeling van het STER-project (Van der Wal e.a. 1993). Met een kleine aanpassing gaat het om de volgende categorieën: hoofdfrequente woorden, specifiek alledaagse woorden, eenvoudige instructiewoorden, moeilijke instructiewoorden, algemene schooltaalwoorden, specifieke schooltaalwoorden/vaktaalwoorden, specifieke schooltaalwoorden voor praktijkvakken en taalnuances in het Nederlands.
- Gebruik van strategieën: welke strategieën kunnen zorgleerlingen wel/niet leren gebruiken en onder welke voorwaarden? Hierbij zijn we uitgegaan van strategieën die onder te brengen zijn in zeven groepen (Hajer en Meestringa 1995):
  - geheugentraining (nieuw materiaal onthouden)
  - eigen kennis gebruiken
  - begrippen ontwikkelen (voorspellingen doen)
  - voorspellingen toetsen

- uitlokken en uitproberen (beperkingen overwinnen)
- emoties begrijpen en gebruiken (zelfcontrole)
- het taalleren beheersen (leercontrole)

Daarnaast hebben we dossiergegevens verzameld van 57 leerlingen. We hebben onder andere gegevens verzameld over de voorgeschiedenis en schoolloopbaan, de omvang van de woordenschat en het niveau van lezen en spellen.

Kenmerken van anderstalige zorgleerlingen

We hebben gezocht naar kenmerken van anderstalige zorgleerlingen die consequenties hebben voor het onderwijs en voor de criteria waaraan leermiddelen moeten voldoen. Daarbij hebben we gebruik gemaakt van verschillende informatiebronnen: literatuurstudie, documentenanalyse, gesprekken met praktijkmensen in de eerste en de tweede fase, opmerkingen naar aanleiding van de vragenlijsten 'strategieën' en 'woordenschat' en dossiergegevens. Veel van de genoemde kenmerken gelden ook voor Nederlandstalige ivbo- en vso-leerlingen. Voor anderstalige leerlingen kunnen ze echter een extra belemmering vormen vanwege de combinatie van leerlingkenmerken en tweedetaalverwerving.

We onderscheiden vier categorieën leerlingkenmerken die overigens nauw met elkaar samenhangen en elkaar versterken:

- Cognitieve beperkingen of leergeschiktheid
  - Achterstand in kennis en vaardigheden
  - Sociaal-emotionele problemen
  - Andere handicaps en beperkingen, bijvoorbeeld zintuiglijk of motorisch
- **Cognitieve beperkingen of leergeschiktheid**
In de interviews werden door docenten steeds een aantal kenmerken van anderstalige zorgleerlingen genoemd die betrekking hebben op leergeschiktheid. Bij de ordening van deze kenmerken zijn we uitgegaan van kenmerken van achterblijvers beschreven door Van Parreren (1988), Schouten-van Parreren (1989 en 1995) en Van Wendel de Joode (1990).
- Impulsiviteit of onvoldoende zelfsturing.** Impulsieve leerlingen ontbreekt het aan een voldoende ontwikkelde zelfsturing, ze worden uitgelokt tot handelen door vaak toevallige indrukken. Het gevolg is dat ook hun strategisch handelen vaak onvoldoende ontwikkeld is.
- Slechte selectieve aandacht.** De leerlingen kunnen zich haast nooit op één enkel onderdeel van een taak of situatie concentreren, ze luisteren meestal niet goed naar de instructie of pikken maar een klein deel op.
- Gebrekkige analyse.** De leerlingen zijn niet in staat zelfstandig iets te onderzoeken. Hierdoor kunnen onder meer problemen ontstaan bij het achterhalen van woordbetekenissen en het doorzien van taaldenrelaties. Ook zelfstandig werken en zelf oplossingen bedenken zal moeizamer verlopen.
- Gebrekkige structurering.** De leerlingen brengen zelf niet genoeg structuur aan. Hierdoor kunnen problemen ontstaan bij het duidelijk vertellen van een verhaal en het uitvoeren van meervoudige opdrachten.

Moeite met abstraheren. De leerlingen zien niet wat het essentiële is. Het leggen van verbanden en het onderscheiden van hoofd- en bijzaken kost hun grote moeite. Ze hebben moeite met abstract taalgebruik.

Moeite met generaliseren. De leerlingen kunnen het geleerde niet meer toepassen, zodra er veranderingen zijn in taak of materiaal. Omdat ze uit zichzelf niet goed kunnen generaliseren, moet hier in het onderwijs veel tijd aan besteed worden. Er moeten allerlei toepassingssituaties gecreëerd worden waarin de leerlingen de vaardigheden oefenen en automatiseren.

Slecht geheugen. Door het gebrek aan structuur en abstractievermogen wordt kennis ongeordend opgeslagen. Het geheugen bestaat uit 'eilandjes'. Omdat er geen verbanden worden gelegd, beklijft nieuwe informatie niet. Hierdoor ontstaan problemen met:

- de opbouw van de woordenschat;
- het onthouden van wat geleerd is. Dit geldt voor alle taalvaardigheden maar ook voor andere gebieden zoals sociale vaardigheid en rekenen. Het slechte geheugen vraagt om directe instructie, het leggen van een link met wat al bekend is en het actualiseren van voorkennis.

Moeite met anticiperen. De leerlingen overzien de consequenties van hun handelen niet goed. Dit kan bijvoorbeeld tot problemen leiden bij voorspellend luisteren en lezen.

Passiviteit. De leerlingen vertonen een gebrek aan initiatief, zijn weinig weetgierig en weinig creatief.

Vermoeidheid of gebrek aan concentratie. De leerlingen raken snel vermoeid, hun belangstelling en concentratie verminderen snel. Als het materiaal hun aandacht niet vasthoudt zijn ze al snel niet meer in staat om iets op te nemen. Door hun korte aandachtspanne kunnen ze niet lang met een taak bezig zijn en zijn ze snel afgeleid.

Laag tempo. De leerlingen hebben een laag werktempo. Dit wordt mede veroorzaakt door de beperkte cognitieve vermogens.

• Achterstand in kennis en vaardigheden

De meeste vso- en ivbo-leerlingen hebben als gevolg van hun cognitieve beperkingen en/of sociaal-emotionele problemen een grote (leer)achterstand opgelopen ten opzichte van hun leeftijdgenoten. Dat betekent dat ze een aantal schoolse vaardigheden die van belang zijn voor verder onderwijs onvoldoende beheersen. Hierbij is sprake van een cumulatief proces: omdat de leerlingen slecht lezen, lezen ze weinig en missen daardoor een belangrijke bron voor uitbreiding van hun woordenschat en algemene ontwikkeling. Daardoor pikken ze ook weer minder informatie op uit mondelinge informatiebronnen. Naast het lage niveau hebben deze leerlingen door een onregelmatig schoolverloop vaak ook veel hiaten. Dit geldt zeker voor leerlingen die vanuit de isk instromen in het vso of ivbo.

Uit de dossiergegevens blijkt onder andere dat:

- Leerlingen die vanuit de isk instromen in het vso-mlk bij aanvang van het vso-mlk bij technisch lezen, begrijpend lezen en spellen gemiddeld functioneren op het niveau van groep 3/4 van het

basisonderwijs, en bij rekenen op het niveau van groep 5.

- Leerlingen die vanuit de isk instromen in het ivbo bij aanvang van het ivbo bij technisch lezen, begrijpend lezen en bij spellen gemiddeld het niveau behalen van groep 4/5 van het basisonderwijs. Bij rekenen doen ze het iets beter. Daar komen ze uit op het niveau van groep 6.
- De woordenschat van neveninstromende zorgleerlingen nog erg klein is. De leerlingen die vanuit de isk instromen in het vso-mlk begrijpen gemiddeld minder dan 3000 woorden. Dit is gemeten met de TAK-onderbouw. Het gaat hierbij om concrete en/of alledaagse woorden. De receptieve woordenschat van vso-lom-leerlingen is wat groter: tussen de 4000 en de 5000 woorden. De woordenschat van de leerlingen aan het einde van de isk en aan het begin van het ivbo is nog niet op het niveau van Cito-2 van de Instaptoets anderstaligen.

• Sociaal-emotionele problemen

Bij zorgleerlingen is vaak sprake van sociaal-emotionele problemen, al dan niet als gevolg van hun cognitieve of andere beperkingen. Ook milieufactoren en de voorgeschiedenis kunnen een rol spelen bij het ontstaan van emotionele problemen. Dit wordt nogal eens genoemd bij vluchtelingenkinderen met traumatische ervaringen.

Sociaal-emotionele problemen kunnen belemmerend zijn voor het leren. Hierbij moet gedacht worden aan onzekerheid, faalangst, labiliteit, agressiviteit en aanpassingsproblemen in nieuwe en onverwachte situaties.

• Andere handicaps en beperkingen

Er is een specifieke groep zorgleerlingen met handicaps en beperkingen, zoals zintuiglijke handicaps (auditief of visueel), motorische handicaps en meervoudige handicaps. Ook onder anderstalige onderinstromers en neveninstromers zijn leerlingen met deze handicaps. In het onderzoek hebben we deze groep in de tweede fase buiten beschouwing gelaten. Uit contacten in de eerste fase blijkt dat leerkrachten die met deze leerlingen werken de grootste moeite hebben om geschikt materiaal te vinden.

Criteria voor leermiddelen t.b.v. anderstalige zorgleerlingen

We hebben diverse overzichten van criteria voor leermiddelen voor anderstalige leerlingen en voor vso- en ivbo-leerlingen beoordeeld en geordend. Hierbij hebben we gebruik gemaakt van literatuur en informatie uit gesprekken en interviews uit de eerste en tweede fase van het onderzoek. De criteria zijn geordend naar de volgende aspecten:

- Doelstellingen en uitgangspunten
- Leerinhoud
- Didactiek
- Organisatie
- Vormgeving

Bij al deze aspecten worden speciale eisen gesteld aan leermiddelen voor zorgleerlingen.

• Doelstellingen en uitgangspunten

Het voortgezet onderwijs aan zorgleerlingen wordt sterk bepaald door het toekomstperspectief van de leerlingen.

Hierbij kan een onderscheid worden gemaakt tussen twee categorieën zorgleerlingen (Uitleg Extra 1996):

- Leerlingen die geen diploma kunnen halen en die voorbereid worden op de arbeidsmarkt. In de nieuwe terminologie zijn dit de leerlingen die naar het praktijkonderwijs gaan (de voormalige arbeidsmarktgerichte leerweg). Hierbij gaat het vooral om leerlingen uit het vso-mlk en de zwakste leerlingen uit het ivbo, maar ook om allochtone jongeren met heel weinig vooropleiding die te laat naar Nederland komen om via een normale weg een diploma te halen.
- Leerlingen die met extra ondersteuning een vbo/mavo-diploma kunnen halen en verder onderwijs zullen volgen. In de nieuwe terminologie zijn dit de leerlingen voor het leerwegondersteunend onderwijs (de voormalige hulpstructuur). Een groot deel van de leerlingen van het ivbo en vso-lom vallen in deze categorie.

In het praktijkonderwijs worden de leerlingen voorbereid op eenvoudige functies op de regionale arbeidsmarkt. De nadruk ligt op het aanleren en trainen van praktische vaardigheden en persoonlijkheidsvorming.

De leerlingen die in aanmerking komen voor leerwegondersteunend onderwijs worden voorbereid op vervolgonderwijs. Het onderwijs is gericht op de kerndoelen van de basisvorming en vervolgens op een diploma in één van de leerwegen van vbo/mavo. Door het leerwegondersteunend onderwijs krijgen zij extra zorg om deze doelen te bereiken.

Naast het feit dat leermiddelen afgestemd moeten zijn op het toekomstperspectief van de leerlingen is het van belang dat ze leeftijdsadequaat zijn en geschikt zijn voor het werken in meertalige groepen.

• Leerinhoud

Bij de leerinhoud moet rekening worden gehouden met enerzijds leerlingkenmerken en anderzijds toekomstperspectief.

De leerstof voor het toekomstige praktijkonderwijs is gericht op sociale redzaamheid en het functioneren in de arbeidssituatie. Het taalonderwijs zal sterk in het teken staan van de algemene einddoelstellingen. Dat betekent dat het accent ligt bij mondelinge taalvaardigheid, sociale taalvaardigheid, woordenschat, functioneel lezen en schrijven. Er moet lesmateriaal zijn dat uitgaat van echte, concrete en complete taalgebruikssituaties. Er is behoefte aan een groot aanbod van onderwerpen met een geringe diepgang. Het onderwijsaanbod voor leerlingen die in aanmerking komen voor leerwegondersteunend onderwijs is meer vergelijkbaar met het reguliere aanbod in de basisvorming en de leerwegen vbo/mavo. Veel van deze leerlingen zullen echter veel meer en andere oefenstof nodig hebben en extra aanbod voor oefeningen van deelvaardigheden en het wegwerken van hiaten. Meestal zal het tempo lager zijn en zullen keuzes gemaakt moeten worden in de leerstof. Zeker

bij de zwakste leerlingen zal het accent sterk op praktische taalvaardigheden liggen.

Zowel voor het praktijkonderwijs als voor het leerwegondersteunend onderwijs zal extra materiaal nodig zijn voor (voortgezette) tweedetaalverwerving. Uit de antwoorden op de vragenlijsten ten aanzien van woordenschat en strategieën bleek dat volgens een meerderheid van de docenten zorgleerlingen niet uit alle categorieën woorden leren en slechts een deel van de strategieën zonder meer kunnen leren gebruiken. Bij het onderwijsaanbod zal hier rekening mee moeten worden gehouden.

- **Didactiek**

De criteria met betrekking tot didactiek houden sterk verband met de cognitieve beperkingen van de zorgleerlingen en de daarmee samenhangende specifieke instructiebehoeften. Kort samengevat gaat het enerzijds om structuur, kleine stapjes en veel herhaling; anderzijds om concrete en praktische werkvormen en toepassing in verschillende situaties. Leermiddelen kunnen rekening houden met de behoefte aan structuur door stappenplannen of andere manieren om een stapsgewijze werkwijze te ondersteunen.

Om aan te sluiten bij het concrete niveau van de leerlingen moet de leerstof worden aangeboden in betekenisvolle contexten met een inhoud die herkenbaar is voor de leerlingen. Er moeten veel en afwisselende opdrachten zijn om de aandacht vast te houden en om veel toepassingsmogelijkheden te bieden.

Het is belangrijk dat uitgebreid en expliciet aandacht wordt besteed aan generalisatie en toepassing van de vaardigheden.

De opdrachten moeten een beroep doen op het praktisch bezig zijn van de leerlingen (veel doe-opdrachten).

- **Organisatie**

Zowel voor het leerwegondersteunend onderwijs als voor het praktijkonderwijs geldt dat 'onderwijs op maat' moet worden geboden. De leermiddelen moeten daarom geschikt zijn voor heterogene groepen en het moet mogelijk zijn er geïndividualiseerd onderwijs mee te realiseren. Ze moeten de mogelijkheid bieden tot differentiatie naar moeilijkheidsgraad en tempo. Er moet lesmateriaal zijn voor het opvullen van hiaten en voor het verlenen van extra hulp, bijvoorbeeld voor de verdere tweedetaalverwerving van de leerlingen die instromen vanuit de eerste opvang.

- **Vormgeving**

De kenmerken van (anderstalige) zorgleerlingen hebben ook consequenties voor de vormgeving van het leerlingmateriaal. Schriftelijk materiaal is maar beperkt bruikbaar en moet aangepast zijn aan het vaak lage (technisch) leesniveau, de kleine woordenschat en het beperkte begrip. Dat wil zeggen dat er korte teksten gebruikt worden met zeer eenvoudig taalgebruik. Het materiaal moet zeer gestructureerd zijn zonder afleidende details. Ter ondersteuning van mondelinge lessen is er veel behoefte aan materiaal waarmee concrete levensechte situaties worden geïl-

lustreerd: videomateriaal, geluidscassettes, computersoftware, concrete voorwerpen, platen en plaatjes. Bij individuele werkvormen is de computer een goed hulpmiddel, mits de software is aangepast aan het lage leesniveau en het begrip van de leerlingen.

Huidige situatie

In de huidige situatie zijn er bijna geen leermiddelen die rekening houden met de kenmerken van anderstalige zorgleerlingen en voldoen aan de criteria voor leermiddelen voor deze groep leerlingen. Dit geldt zowel voor de eerste opvang als voor de vervolgoopvang in vso en ivbo.

Eerste opvang. In de isk's wordt bij de opvang van zorgleerlingen gebruik gemaakt van een combinatie van allerlei materialen. Bij het werken met de bestaande NT2-methoden ontstaan diverse problemen. De leerlingen hebben bijvoorbeeld meer tijd nodig voor de verwerving van alledaagse taalvaardigheid. Vooral methoden waarbij de nadruk ligt op schriftelijke taal zijn voor deze leerlingen niet geschikt. Op dit moment wordt gewerkt aan de ontwikkeling van een nieuwe basisleergang voor de eerste opvang. Deze basisleergang zal voor de leerlingen die naar het praktijkonderwijs gaan alleen in de eerste fase van de eerste opvang bruikbaar zijn. De verwachting is dat ook voor de leerlingen die uitstromen naar het leerwegondersteunend onderwijs aanvullend materiaal nodig zal zijn.

Ivbo-methoden. Er is een aantal methoden Nederlands voor de basisvorming met een i-versie voor ivbo. In deze methoden is het moedertaalperspectief echter nog dominant. Leerstof en didactiek voor bijvoorbeeld uitbreiding van de woordenschat of explicitering van taalregels die moedertaalsprekers 'vanzelf' beheersen ontbreken (Van de Laarschot e.a. 1995). Deze methoden houden wel rekening met kenmerken van ivbo-leerlingen.

Daarnaast zijn er de meertalige vbo/mavo-methoden *Instrumentaal* en *BV Taal*. Hoewel deze methoden (nog) geen i-versie kennen, blijken ze wel rekening te houden met een aantal specifieke kenmerken van anderstalige zorgleerlingen (bijvoorbeeld op het gebied van woordenschat). Met name aan de cognitieve beperkingen van zorgleerlingen komen deze methoden echter onvoldoende tegemoet, waardoor ze niet zonder meer te gebruiken zijn in i-onderwijs. Bij de in ontwikkeling zijnde geïntegreerde NT1/NT2-methode wordt vooralsnog geen i-versie ontwikkeld.

Vso-methoden. Voor het vso-mlk is de NT1/NT2-methode *Uit je zelf* in ontwikkeling. In deze methode wordt gewerkt aan mondelinge taalvaardigheid, met name taalgebruikssituaties en woordenschat. Daarnaast is er voor het vak Nederlands (als tweede taal) geen materiaal beschikbaar dat ontwikkeld is voor deze doelgroep. Op dit moment wordt veelal gebruik gemaakt van methoden en materialen die ontwikkeld zijn voor de lagere groepen van het basisonderwijs.

Conclusie

Er is behoefte aan leermiddelen voor anderstalige zorgleerlingen. Voor de eerste opvang gaat het om

een NT2-curriculum voor de leerlingen die zullen instromen naar het praktijkonderwijs. Daarnaast zal er voor de leerlingen die naar het leerwegondersteunend onderwijs gaan aanvullend materiaal nodig zijn bij de in ontwikkeling zijnde basisleergang. Voor de ivbo- en vso-leerlingen die in de toekomst in het leerwegondersteunend onderwijs terecht zullen komen, is er behoefte aan een complete geïntegreerde NT1/NT2-methode. Voor het praktijkonderwijs (vso-mlk-leerlingen) is behoefte aan een NT1/NT2-

methode voor de schriftelijke taalvaardigheden. Daarnaast is materiaal nodig voor verder NT2-onderwijs aan leerlingen die uit de eerste opvang komen. Deze leermiddelen moeten voldoen aan de criteria die voor zorgleerlingen zijn gesteld en afgestemd zijn op anderstalige c.q. meertalige groepen. Bij de ontwikkeling moeten deze criteria verder worden uitgewerkt en geconcretiseerd. Een bundeling van NT2-expertise en expertise rond zorgleerlingen is hierbij ons inziens noodzakelijk.

Literatuur

- Claessens, W.J., en J.J. de Maa, *Tussen wal en schip? De behoefte aan leermiddelen voor anderstalige zorgleerlingen in het voortgezet onderwijs*, Rotterdam: Pedologisch Instituut, 1996.
- Hajer, M., en T. Meestringa, *Schooltaal als struikelblok. Didactische wenken voor alle docenten*, Bussum: Coutinho, 1995.
- Laarschot, M. van de, J. den Ouden en E. Rutten, *Nederlanders voor meertalige klassen in de basisvorming (1)*, Eisen aan de leergang, in: *Levende Talen* 502 (1995), 387-392.
- Parreren, C.F. van, *Ontwikkeld onderwijs*, Leuven/Amersfoort: Acco, 1988.
- Schouten-van Parreren, C., Een handelingspsychologische analyse van verschillen tussen leerlingen bij het leren van vreemde talen, in: *Handelingen* 3 (1989), 18-36.
- Schouten-van Parreren, C., *Woordenschat-onderwijs en leren leren*, in: *Toegepaste taalwetenschap in artikelen* 53 (1995), 11-23.
- Uitleg Extra, Project mavo, vbo en vso. in: *Uitleg Extra* 16a (1996), 12 juni 1996.

- Wal, A. van der, e.a., *Gericht werken aan woordenschat, grammatica, taalfuncties en studievaardigheid in de eerste opvang voortgezet onderwijs*, Groningen: Wolters-Noordhoff, 1993.
- Wendel de Joode, C.B. van, Kenmerkende eigenschappen van zwakkere leerlingen bij het leren hanteren van leesstrategieën, in: *Levende Talen* 453 (1990), 326-331.

Jacqueline de Maa

Werkte als logopediste in het basis-onderwijs, vso-mlk en in basis- en volwasseneneducatie. Studeerde toegepaste taalwetenschap aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Is

momenteel werkzaam bij het Pedologisch Instituut Rotterdam en bij Het Projectbureau, een afdeling van het Centrum Educatieve Dienstverlening Rotterdam. Adres: CED/PI, Postbus 8639, 3009 AP Rotterdam.

Wil Claessens

Was na haar studie sociologie een aantal jaren werkzaam op een ministerie en bij het Nederlands Instituut voor Kinderstudie. Sinds 1975 verbonden aan het Pedologisch Instituut

Rotterdam, afdeling Onderzoek & Ontwikkeling. Aandachtsgebieden en publicaties: ontwikkelingen in het (voortgezet) speciaal onderwijs en de relatie met het regulier onderwijs (o.a. ambulante begeleiding, hulpklas). Ook betrokken bij leerlingenontwikkeling en -evaluatie (o.a. *Uit je zelf*, een taalprogramma voor het vso-mlk). Adres: Pedologisch Instituut, Postbus 8639, 3009 AP Rotterdam.

U leest *Levende Talen* maar u bent geen lid...?

Dan is het hoog tijd om dat te worden.

Vul deze bon in. Knip hem uit en doe hem in een envelop. Stuur hem op naar: Bureau *Levende Talen*, Antwoordnummer 17057, 1000 SL Amsterdam. Als welkomstgeschenk krijgt u een gratis exemplaar van het themanummer 'Leren leren' (mei 1996) en het themanummer 'Fictie in de basisvorming' (december 1996). Voor de prijs van het lidmaatschap zie blz. 407.

Ja, ik word lid van de Vereniging van Leraren in *Levende Talen* en ontvang tien keer per jaar het blad *Levende Talen*.

Naam: .....

Adres: .....

Ik meld mij aan als gewoon lid.

Ik meld mij aan als aspirantlid en voeg een kopie van mijn collegekaart bij.

Ik wil lid worden van de sectie .....

Levende Talen. De vereniging voor actieve talendocenten